

Maciej Krawczyk

Homoseksualiści w systemach prawnych i społeczeństwach skandynawskich

WSTĘP

W systemach prawnych większości państw Europy od szeregu lat zachodzą olbrzymie zmiany w odniesieniu do osób o orientacji homoseksualnej, zmierzające do ich całkowitego równouprawnienia z heteroseksualną większością. Jednocześnie w państwach tych dokonują się radykalne przemiany stosunku społeczeństwa do mniejszości seksualnych. Skandynawia jest tą częścią naszego kontynentu, w której procesy te są obecnie najbardziej zaawansowane. Niniejsza praca jest próbą ich przedstawienia i oceny. Pierwsza jej część dotyczy zmian, jakie dokonały się w systemach prawnych Danii, Finlandii, Islandii, Norwegii oraz Szwecji, druga natomiast poświęcona jest sytuacji społecznej homoseksualistów w tychże państwach.

I. HOMOSEKSUALIŚCI W SYSTEMACH PRAWNYCH PAŃSTW SKANDYNAWSKICH

W ostatnich dziesięcioleciach w systemach prawnych państw nordyckich dokonała się prawdziwa rewolucja w odniesieniu do homoseksualizmu i osób o orientacji homoseksualnej. Zachodzące w Danii, Finlandii, Islandii, Norwegii oraz Szwecji zmiany zmierzają do wyeliminowania dyskryminacji gejów i lesbijek we wszystkich sferach życia prywatnego, gospodarczego i politycznego. O ich doniosłości świadczy fakt, że stanowią one obecnie wzór dla innych państw europejskich, dążących do zapewnienia wszystkim swym obywatelom równości praw i szans.

1. Dekryminalizacja homoseksualizmu

Niemal przez całe minione tysiąclecie stosunki homoseksualne w Skandynawii, podobnie jak i w całej Europie uznawane były za przestępstwo i surowo karane. Przykładowo, prawo duńskie z 1683 r. przewidywało za utrzymywanie kontaktów homoseksualnych, określanych mianem “aktów przeciw naturze”, karę spalenia na stosie. Również w Norwegii, związanej unią z Danią, zgodnie z “Kodeksem karnym” z 1687 r. stosunki między osobami tej samej płci zagrożone były karą śmierci. Podobne przepisy obowiązywały także w ówczesnej Szwecji i będącej jej częścią Finlandii.

Znaczne złagodzenie kar za odbywanie stosunków homoseksualnych nastąpiło w krajach skandynawskich dopiero w XIX w. Choć nadal traktowane były one jak poważne przestępstwo, nie były już zagrożone karą śmierci. Osoby utrzymujące kontakty homoseksualne podlegały karze pozbawienia wolności. Przykładowo, w Norwegii zgodnie z wprowadzoną w 1842 r. poprawką w “Kodeksie karnym” osoby odbywające stosunki homoseksualne podlegały karze więzienia od 6 miesięcy do 3 lat. Następna nowelizacja norweskiego “Kodeksu karnego”, przeprowadzona w 1902 r., zniósła karalność kontaktów seksualnych między kobietami i ograniczyła karę za kontakty seksualne między mężczyznami do 1 roku pozbawienia wolności, zastrzegając jednocześnie, że jej wykonanie powinno mieć miejsce jedynie w przypadku, gdy wymaga tego interes publiczny. Podobne zmiany przyjęto także w Danii, Finlandii i Szwecji, aczkolwiek w dwóch ostatnich państwach nie została zniesiona penalizacja kontaktów seksualnych między kobietami. Stosunki seksualne między mężczyznami były nadal traktowane jako przestępstwo w całej Skandynawii. Absurdalnym z dzisiejszego punktu widzenia uzasadnieniem dla istniejących przepisów prawnych była nieprawdziwa opinia, jakoby homoseksualizm był chorobą, występował znacznie częściej wśród mężczyzn niż kobiet, a homoseksualni mężczyźni często zmieniali partnerów i preferowali partnerów znacznie młodszych od siebie, narażając ich na izolację i konflikty ze społeczeństwem. Niestety prawo w państwach skandynawskich utrzymywało fałszywe poglądy o nienormalności i nienaturalności homoseksualizmu jeszcze przez długi czas.

Pierwszym z krajów nordyckich, w którym zniesiono karalność stosunków homoseksualnych między dorosłymi osobami była Dania. Nastąpiło to w 1933 r. Kolejnym państwem, w którym zniesiono karalność stosunków homoseksualnych była Islandia. Wkrótce decyzję o dekriminalizacji homoseksualizmu podjęto także w Szwecji. Riksdag (parlament szwedzki) znówelizował “Kodeks karny” w 1944 r., a więc blisko 30 lat wcześniej niż w Finlandii i Norwegii, w których to państwach mimo wielu podjętych wcześniej starań dokonano tego dopiero na początku lat 70. ubiegłego stulecia. Jak kręta i zawiła była w nich droga do dekriminalizacji homoseksualizmu świadczyć mogą doświadczenia norweskie. Pierwsza propozycja wykreślenia z “Kodeksu karnego” paragrafów uznających kontakty seksualne między mężczyznami za przestępstwo wniesiona została w Norwegii w 1925 r. przez Radę ds. Prawa Karnego. Większość jej członków opowiedziała się wówczas za tym, by w zamian wprowadzony został wiek dopuszczalności stosunków homoseksualnych i zakaz prostytucji homoseksualnej. Zaproponowano, by karze pozbawienia wolności do 2 lat podlegały:

- każda osoba, która uwodzi inną tej samej płci w wieku poniżej 21 lat,
- każda osoba powyżej 25 roku życia, która utrzymuje kontakty seksualne z osobą tej samej płci poniżej 21 roku życia,

- każda osoba powyżej 18 roku życia, która oferuje się na sprzedaż osobie tej samej płci.

Mniejszość w Radzie uważała, że prostytutka homoseksualna nie powinna być zakazana, ale poza tym zgadzała się z większością. Niestety Ministerstwo Sprawiedliwości (Justisdepartementet) nie poparło propozycji Rady ds. Prawa Karnego.

W latach 50. Rada ds. Prawa Karnego ponownie zaproponowała zniesienie karalności stosunków homoseksualnych. Tym razem Ministerstwo Sprawiedliwości odniosło się do tej propozycji przychylnie. Rada sugerowała wprowadzenie dodatkowych restrykcji dotyczących zrzeszania się homoseksualistów oraz publikacji na ich temat lub też dla nich przeznaczonych, ale Ministerstwo nie przyjęło tej sugestii. Wówczas jednak parlamentarna Komisja Sprawiedliwości uznała, że projekt należy dokładniej zbadać, co w praktyce oznaczało odsunięcie go na bok.

Do sprawy zniesienia karalności stosunków homoseksualnych powrócono dopiero w 1971 r. Ministerstwo Sprawiedliwości, przedkładając parlamentowi projekt nowelizacji "Kodeksu karnego", przedstawiło następujące argumenty:

- Stosowanie kary powinno być ograniczone do sytuacji, w których jest to niezbędne i powinno być ono adekwatne do popełnionego czynu. Kontakty homoseksualne między dorosłymi osobami nie wyrządzają nikomu krzywdy i oczywistym jest, że ich penalizacja nie ma pozytywnego wpływu na zachowanie ludzi. Karanie mężczyzn utrzymujących stosunki seksualne nie może być uważane za przyczyniające się do ograniczenia zjawiska homoseksualizmu. Nie sprawi ono, że dorosłe osoby o orientacji homoseksualnej staną się heteroseksualne.

- Przepisy w "Kodeksie karnym" odnoszące się do kontaktów homoseksualnych były stosowane bardzo rzadko. Karanie nie pełniło żadnych funkcji społecznych i było jedynie wyrazem moralnego potępienia homoseksualizmu.

- Nie może być zadaniem prawodawcy ustalanie kar dla wszystkich czynów, które budzą moralny sprzeciw społeczeństwa. Akt prawny zakazujący kontaktów homoseksualnych jest szczególnie pozbawiony sensu. Jest przejawem moralności, mającym efekty dyskryminujące i stwarzającym dodatkowe trudności mniejszości, która i tak często doświadcza problemów.

Storting (parlament norweski) zniósł karalność stosunków homoseksualnych w 1972 r. Niewiele wcześniej, bowiem w 1971 r., zakaz kontaktów homoseksualnych został wykreślony z "Kodeksu karnego" w Finlandii.

Mimo że zakaz stosunków homoseksualnych został zniesiony we wszystkich państwach skandynawskich, w części z nich podlegały one różnym niesprawiedliwym ograniczeniom. Najbardziej jaskrawym przykładem przepisów dyskryminujących homoseksualistów były obowiązujące we wszystkich poza Norwegią państwach skandynawskich różne dla kontaktów homoseksualnych i heteroseksualnych wiekowe granice ich dopuszczalności. Przykładowo, w Finlandii wynosiły one 15 lat dla kontaktów heteroseksualnych i 18 lat dla kontaktów homoseksualnych. Na Islandii natomiast wyższa granica wiekowa dotyczyła tylko kontaktów seksualnych między mężczyznami i wynosiła 18 lat. Kontakty heteroseksualne i homoseksualne między kobietami były tam dozwolone od 14 roku życia. Nierówność omawianych granic wiekowych była głośno krytykowana przez społeczność gejów i lesbijek, która podkreślała, że wpływa ona na rozprzestrzenianie się fałszywego poglądu, że homoseksualizm jest gorszą formą miłości niż heteroseksualizm i utrwała mity, że orientacja seksualna może kształtować się w wyniku uwiedzenia w młodości przez osobę tej samej płci. Zwracano uwagę także na fakt, że dyskryminujące traktowanie homoseksualistów przez prawo karne może funkcjonować jako uzasadnienie dla stosowania innych form dyskryminacji, zarówno ze strony władz publicznych jak i organizacji prywatnych czy też pojedynczych osób. W wyniku działań podjętych przez środowisko homoseksualistów na rzecz ustanowienia identycznych granic wiekowych dla wszystkich, niezależnie od płci lub orientacji seksualnej, dokonane zostały stosowne zmiany tak, że obecnie we wszystkich państwach skandynawskich obowiązuje równy wiek dopuszczalności kontaktów homoseksualnych i heteroseksualnych. W Danii granice wiekowe zostały zrównane w 1976 r., w Szwecji w 1978 r., na Islandii w 1992 r., zaś w Finlandii w 1998 r. Obecnie wynoszą one 14 lat na Islandii, 15 lat w Danii i Szwecji i 16 lat w Finlandii i Norwegii. W 1998 r. w Finlandii wraz ze zrównaniem wieku dopuszczalności stosunków heteroseksualnych i homoseksualnych usunięto także z prawa karnego zakaz "publicznego zachęcania lub namawiania" do homoseksualizmu. Finlandia była jedynym państwem skandynawskim, w którym istniał taki zakaz.

2. Prawodawstwo antydyskryminacyjne

Od lat 70. ubiegłego stulecia proces zmian prawnych odnoszących się do osób o orientacji homoseksualnej uległ w Skandynawii znacznemu przyspieszeniu. Ogromny wpływ miał na to rozwój badań nad seksualnością człowieka, będące jego efektem poznanie i zrozumienie homoseksualizmu oraz uznanie go za normalną i zgodną z naturą człowieka część jego seksualnej sfery życia. Na przełomie lat 70. i 80. we wszystkich państwach skandynawskich homoseksualizm został wykreślony z listy chorób i zaburzeń. Przykładowo, w Norwegii nastąpiło to w 1978 r., w Szwecji w 1979 r., w Danii zaś w 1981 r.

Uznanie homoseksualizmu za jedną z normalnych orientacji seksualnych człowieka wymusiło na rządach i parlamentach skandynawskich podjęcie dalszych działań znoszących dyskryminację gejów i lesbijek. Do najważniejszych z nich należy wprowadzenie specjalnych przepisów prawnych gwarantujących homoseksualistom równość praw i szans oraz zabraniających jakichkolwiek form ich dyskryminacji. Pierwszym z państw nordyckich i jednocześnie pierwszym na świecie, które objęło osoby o orientacji homoseksualnej prawem antydyskryminacyjnym była Norwegia.

W 1975 r. norweskie Ministerstwo Sprawiedliwości zwróciło się z prośbą do Rady ds. Prawa Karnego o rozważenie, czy istnieje potrzeba ustanowienia przepisów, które gwarantowałyby homoseksualistom ochronę przed niesprawiedliwą dyskryminacją. W swym raporcie Rada stwierdziła, że nie osiągnięto zgody w tej kwestii. Dwóch stałych członków Rady nie znalazło uzasadnienia dla wprowadzenia proponowanych przez Ministerstwo zmian. Jednakże dwóch specjalnie powołanych członków Rady dostrzegło taką potrzebę i zaproponowało, by w "Kodeksie karnym" do zapisu o zakazie dyskryminacji z powodu

wyznania, rasy, koloru skóry, narodowości i pochodzenia etnicznego dodać zapis odnoszący się do orientacji seksualnej i drogi życiowej. Członkowie nadzwyczajni podkreślili, że homoseksualiści potrzebują szczególnej ochrony z uwagi na fakt, że ich izolacja oparta jest na niesprawiedliwych uogólnieniach i kreowana przez stereotypowe wyobrażenia o ich życiu.

W 1981 r. Ministerstwo Sprawiedliwości przekazało do Stortingu propozycję rozszerzenia przepisów antydyskryminacyjnych w "Kodeksie karnym" o zapis odnoszący się do orientacji seksualnej. Uwzględniając ustalenia Rady ds. Prawa Karnego, Ministerstwo uzasadniło swą decyzję tym, że homoseksualiści są szczególnie delikatną grupą mniejszościową, która jest narażona na różnego rodzaju przykrości ze strony społeczeństwa. Jedną z dróg zrekompensowania tego stanu i przeciwstawienia się mu jest, zdaniem Ministerstwa, ustanowienie prawa zakazującego upokarzania homoseksualistów i chroniącego ich integralność. Ministerstwo uznało również, że poprzez przyjęcie proponowanego zapisu społeczeństwo wyraziłoby swe oficjalne stanowisko, uczyniłoby łatwiejszym życie osób o orientacji homoseksualnej i wpłynęło na ich ujawnianie się. Niektórzy natomiast uważali, że wprowadzenie zmian będzie miało wpływ na ograniczenie swobody wypowiedzi. Ministerstwo nie podzielało jednakże tego stanowiska i podkreśliło, że nie można już dłużej tolerować wypowiedzi szerzących nienawiść i pogardę. Proponowane zmiany w "Kodeksie karnym" przyjęte zostały przez parlament norweski w 1981 r. Zakazywały one pod groźbą kary dyskryminacji osób z powodu ich orientacji seksualnej i stylu życia. Za przestępstwo uznane zostały zarówno przemoc fizyczna oraz werbalna wobec osób o orientacji homoseksualnej jak też dokonywanie na tej podstawie różnicowań, które wywierają negatywny skutek na korzystanie z praw człowieka w sferze polityki, gospodarki, kultury i życia społecznego. Przykładowo, zgodnie z § 135a "Kodeksu karnego" osoby, które "publicznie głoszą wypowiedzi lub inne uwagi zagrażające, poniżające lub nawołujące do nienawiści, prześladowania bądź poniżania osoby lub grupy osób z powodu ich (...) homoseksualnej orientacji lub stylu życia" podlegają karze grzywny lub pozbawienia wolności do 6 miesięcy. Jednocześnie § 349a "Kodeksu karnego" stanowi, że popełniają przestępstwo osoby, które "odmawiają jakiegokolwiek osobie dostępu do towaru lub usługi na równorzędnych warunkach" ze względu na jej orientację seksualną oraz z tego samego powodu "odmawiają jakiegokolwiek osobie dostępu do przedstawienia, wystawy lub innego publicznego zgromadzenia na równorzędnych warunkach".

Wzorem Norwegii także w innych państwach skandynawskich przyjęto ustawowe zapisy zakazujące dyskryminacji ze względu na orientację seksualną, w Danii i Szwecji w 1987 r., w Finlandii w 1995 r., zaś na Islandii w 1996 r. Tak jak w Norwegii, skupiają się one na dwóch kwestiach. Po pierwsze, zabraniają obrażania i upokarzania osób ze względu na ich orientację seksualną. Przykładowo, w Danii zgodnie z § 266b "Kodeksu karnego" zakazane jest "publiczne bądź umyślne głoszenie, w celu rozpowszechniania, jakiegoś twierdzenia bądź innych uwag zagrażających, poniżających lub upokarzających grupę ludzi ze względu na ich (...) orientację seksualną". Po drugie, zabraniają nierównego traktowania osób ze względu na ich orientację seksualną. Równość jest szczególnie istotna w takich obszarach jak uzewnętrznianie seksualności i uczuć przez homoseksualistów, zrzeszanie się homoseksualistów (tworzenie organizacji i miejsc spotkań), wydawanie przez nich różnego rodzaju publikacji (książek, czasopism) i upowszechnianie informacji dotyczących homoseksualizmu i osób o orientacji homoseksualnej oraz dostęp do dóbr i usług. Jak wspomniano powyżej, ważność tych zagadnień podkreślona została w przepisach antydyskryminacyjnych państw skandynawskich. Przykładowo, duńskie prawo stanowi, że przestępstwem jest m.in. "odmowa zapewnienia w sferze gospodarczej lub innej działalności równorzędnej obsługi jakiegokolwiek osobie z powodu jej (...) orientacji seksualnej" oraz odmówienie z tego samego powodu "jakiegokolwiek osobie dostępu na równorzędnych warunkach do jakiegoś miejsca, przedstawienia, wystawy, zgromadzenia itp., które są otwarte dla publiczności" (§ 1 "Ustawy 289 o zakazie dyskryminacji" z 9 czerwca 1971 r., znowelizowanej 1 lipca 1987 r.). Podobnie w Finlandii zgodnie z Rozdziałem 11 § 9 "Kodeksu karnego" podlega odpowiedzialności karnej każdy, kto wykonując swe obowiązki służbowe odmawia jakiegokolwiek osobie dostępu na równorzędnych warunkach do towaru, usługi, a także przedstawienia lub innego zgromadzenia ze względu na orientację seksualną tej osoby oraz dokonuje na tej podstawie innych różnicowań. Również w "Kodeksie karnym" Islandii obok zakazu obrażania i poniżania osób ze względu na ich orientację seksualną istnieje zapis, który stanowi, że orientacja seksualna nie może stanowić przyczyny odmowy dostępu do miejsca, towaru lub usługi.

Przepisy wprowadzone w Skandynawii mają ogromną wartość symboliczną, ale jak pokazało już doświadczenie stanowią skuteczne narzędzie walki z dyskryminacją. Po raz pierwszy wykorzystane zostały w Norwegii w 1983 r., gdy pewien duchowny udzielił dla lokalnej stacji wypowiedzi obraźliwej dla homoseksualistów. Sąd pierwszej instancji uwolnił go od zarzutu dyskryminacji. Wniesiono jednakże apelację do Sądu Najwyższego (Høyesteretten), który orzekł, że duchowny popełnił przestępstwo dopuszczając się nieuzasadnionej dyskryminacji poprzez obraźliwą dla gejów i lesbijek wypowiedź.

Kwestią, która wymaga odrębnego omówienia jest dyskryminacja homoseksualistów w sferze zatrudnienia. Sięgając do historii, najbardziej widoczna była ona w szkolnictwie i armii. W Skandynawii od lat 70. podejmowane są działania zmierzające do jej całkowitego wyeliminowania. We wszystkich państwach dopuszczono gejów do służby wojskowej. Przykładowo, w Norwegii zakaz dyskryminacji w armii ze względu na orientację seksualną został wprowadzony w 1978 r. Rok później umożliwiono gejom służbę w duńskich siłach zbrojnych. W krajach skandynawskich zabroniona jest także dyskryminacja homoseksualistów w oświacie. W części z nich istnieją nawet specjalne przepisy dotyczące tej kwestii. Przykładowo, w Norwegii Ministerstwo Kościoła i Oświaty (Kirke- og undervisningsdepartementet) wydało rozporządzenie zakazujące dyskryminacji gejów i lesbijek w szkolnictwie w 1978 r.

Władze krajów nordyckich w latach 90. uznały, że istniejące przepisy antydyskryminacyjne, zarówno te o charakterze ogólnym, jak i te, które dotyczą zatrudnienia w wybranych sektorach (np. armii czy szkolnictwie) nie gwarantują homoseksualistom wystarczającej ochrony przed nierównym traktowaniem w miejscu pracy. Dlatego też wprowadzone zostały ustawowe zakazy dyskryminacji pracowników ze względu

na ich orientację seksualną. W Danii nastąpiło to w 1996 r. Zgodnie z “Ustawą 459 o zakazie dyskryminacji na rynku pracy” z 12 czerwca 1996 r. sprzeczne z prawem jest zarówno odmówienie przyjęcia nowej osoby do pracy oraz zwolnienie osoby już zatrudnionej ze względu na jej orientację seksualną, jak i dokonywanie na tej podstawie różnicowań w miejscu pracy. W Finlandii przepisy odnoszące się do dyskryminacji pracownika ze względu na jego orientację seksualną zostały włączone do “Kodeksu karnego” w 1995 r. Zgodnie z Rozdziałem 47 § 3 “Kodeksu karnego” popełnia przestępstwo “każdy pracodawca lub osoba go reprezentująca i podejmująca decyzje w jego imieniu, która dopuszcza się bezpodstawnej dyskryminacji wobec osoby poszukującej pracy, przyjmowanej do pracy lub już zatrudnionej ze względu na jej (...) preferencje seksualne”. W Norwegii przepisy zabraniające dyskryminacji osób homoseksualnych przez pracodawcę zostały włączone przez Storting do “Kodeksu pracy” w 1998 r. Zakazują one zwolnienia pracownika, odmowy zatrudnienia nowej osoby oraz dokonywania różnicowań ze względu na “homoseksualną orientację i styl życia” (§ 55a “Kodeksu pracy”). Szwedzki Riksdag wprowadził podobne zmiany w prawie pracy w 1999 r. W tym samym roku w Szwecji ustanowiony został urząd Przedstawiciela ds. Dyskryminacji ze Względu na Orientację Seksualną (Ombudsman mot diskriminering på grund av sexuell läggning). W dniu 1 maja 1999 r. objął go Hans Ytterberg, który w latach 1988-1991 pełnił funkcję przewodniczącego Krajowego Stowarzyszenia na Rzecz Równouprawnienia Seksualnego (Riksförbundet för sexuell likaberättigande), największej w Szwecji organizacji zrzeszającej homoseksualistów. Do zadań Przedstawiciela ds. Dyskryminacji ze Względu na Orientację Seksualną należy czuwanie nad przestrzeganiem zakazu dyskryminacji osób o orientacji homoseksualnej, rozpatrywanie skarg osób dyskryminowanych i reprezentowanie ich interesów. W polu jego zainteresowania mieszczą się głównie organy administracji publicznej, zarówno centralne jak i lokalne. Działa głównie na podstawie skarg złożonych przez obywateli, ale może on podejmować czynności kontrolno-śledcze także z własnej inicjatywy, kierując się np. sygnałami o zagrożeniu wolności i praw obywateli pochodzącymi z mediów. Przedstawiciel (ombudsman) jest wybierany przez parlament. Jest on niezależny w swych czynnościach dochodzeniowo-kontrolnych. Wszyscy obywatele mają do niego otwarty dostęp w sensie powszechności prawa skargi i braku istotnych wymogów proceduralnych. W Szwecji obok Przedstawiciela ds. Dyskryminacji ze Względu na Orientację Seksualną działają także przedstawiciele, których zadaniem jest czuwanie nad przestrzeganiem prawa w innych ważnych sferach życia. Urzędy przedstawicieli funkcjonują także w Danii i Norwegii. Nie został jednak jak dotąd powołany w tych państwach specjalny przedstawiciel ds. dyskryminacji ze względu na orientację seksualną.

3. Rejestrowane związki partnerskie

Niezwykle istotnym elementem w procesie eliminacji dyskryminacji prawnej homoseksualistów w Skandynawii było przyznanie gejom i lesbijkom prawa do legalizacji tworzonych przez nich związków i nadanie im statusu równego małżeństwu. Już w latach 80. pary homoseksualne mogły na mocy przyjętych w państwach skandynawskich specjalnych ustaw o wspólnym gospodarstwie domowym korzystać z części przywilejów przysługujących małżeństwom. Ustawy te regulowały prawa i obowiązki dwóch osób wspólnie ze sobą zamieszkujących przez okres dłuższy niż dwa lata, bez względu na ich płeć czy orientację seksualną. Ograniczały się one jednak do bardzo wąskiej sfery życia. Określały głównie warunki przejęcia mieszkania i znajdujących się w nim dóbr w przypadku śmierci jednej z osób tworzących wspólnotę domową, przez co nie gwarantowały parom homoseksualnym dostatecznej ochrony. “Ustawę o wspólnym gospodarstwie domowym” jako pierwsza przyjęła w 1986 r. Dania. W Szwecji z identycznych rozwiązań związki pozamałżeńskie, w tym także homoseksualne, mogły korzystać od 1987 r., zaś w Norwegii od 1991 r.

W Skandynawii przed wprowadzeniem instytucji związku partnerskiego pary homoseksualne mogły w pewnym zakresie osiągnąć to, co małżeństwa otrzymywały automatycznie z mocy prawa także przez zawieranie specjalnych umów. Dotyczyło to między innymi dobrowolnych umów ubezpieczeniowych czy też testamentów. Większość zabezpieczeń dotyczących przysługujących związkowi małżeńskiemu była jednakże niedostępna dla par homoseksualnych. Obowiązujące wówczas prawo dyskryminowało osoby tej samej płci, które tworzyły stały związek. Było to szczególnie widoczne w przypadku śmierci jednej z nich. Przejęcie spadku przez żyjącego partnera wiązało się z wieloma wydatkami. Istotna była przede wszystkim konieczność zapłacenia przez żyjącego partnera podatku od spadku w tej samej wysokości, co w przypadku osoby zupełnie niezwiązanej ze zmarłym. Ponadto był on narażony na dodatkowe koszty pomocy prawnej w związku z wykonaniem woli i przejęciem spadku. Jednocześnie prawo spadkowe nakładało szereg ograniczeń, między innymi gwarantowało żyjącym krewnym prawo do określonego udziału w spadku. Pary homoseksualne nie miały prawa do wspólnego opodatkowania się, wspólnego ubezpieczenia

zdrowotnego, ani możliwości korzystania z zasiłków rodzinnych. Ponadto, po śmierci jednego z partnerów drugi nie był uprawniony do przejścia po nim emerytury. Także przepisy określające zasady odwiedzania chorych w szpitalu, dostępu do informacji o ich stanie zdrowia oraz ewentualnego decydowania o dalszym leczeniu dyskryminowały pary homoseksualne.

Pierwszym państwem w Skandynawii, a jednocześnie na świecie, które przyznało homoseksualistom prawo do legalizacji swych związków i nadało im status równy małżeństwom była Dania. Folketing (parlament duński) przyjął "Ustawę o rejestrowanych związkach partnerskich" 26 maja 1989 r., a weszła ona w życie 1 października tego samego roku. Była ona wynikiem długoletnich starań działających w Danii organizacji zrzeszających homoseksualistów. To one przygotowały na początku lat 80. pierwszy projekt ustawy, która umożliwiałaby osobom tej samej płci rejestrację związków partnerskich i rozpoczęły kampanię na rzecz jej przyjęcia przez parlament. Działania te przyczyniły się do tego, że w 1984 r. Folketing powołał specjalną komisję, której zadaniem było zbadanie sytuacji społecznej homoseksualistów w Danii i dokonanie przeglądu istniejących przepisów prawnych. Większość członków komisji nie dostrzegła konieczności uregulowania stanu prawnego związków homoseksualnych na zasadach zbliżonych do tych, które dotyczą małżeństw. Mimo to, udało się jednak w 1989 r. przedłożyć parlamentowi projekt ustawy umożliwiającej homoseksualistom legalizację swych związków. Było to możliwe nie tylko dzięki wysiłkom środowiska gejów i lesbijek oraz wspierających go polityków, ale także pozytywnemu nastawieniu do projektu społeczeństwa duńskiego. Jak wynikało z ówczesnych sondaży, 60% Duńczyków opowiadało się za przyznaniem homoseksualistom prawa do rejestracji swych związków i nadaniem im statusu równego małżeństwom, a jedynie 25% było temu przeciwnych. W maju 1989 r. parlament duński mógł bez obaw negatywnej reakcji ze strony społeczeństwa uchwalić "Ustawę o rejestrowanych związkach partnerskich". W § 7 ustawy zastrzeżono, że nowe rozwiązania prawne nie dotyczą Grenlandii i Wysp Owczych, będących autonomicznymi częściami Danii, a ich wprowadzenie na tych terytoriach wymaga odrębnej, przewidzianej prawem procedury legislacyjnej. Grenlandia przyjęła duńskie rozwiązania 26 kwietnia 1996 r.

Kolejnym państwem, które wprowadziło analogiczne do duńskich rozwiązania prawne była Norwegia. Storting przyjął je 1 kwietnia 1993 r., a weszły one w życie 1 sierpnia tego samego roku. W Szwecji "Ustawę o rejestrowanych związkach partnerskich" parlament przyjął 7 czerwca 1994 r. Zaczęła ona obowiązywać od 1 stycznia 1995 r. Althing (parlament islandzki) decyzyjnie o wprowadzeniu rozwiązań prawnych, umożliwiających homoseksualistom zawieranie związków partnerskich podjął 4 czerwca 1996 r. Weszły one w życie 27 czerwca tego samego roku. Godnym podkreślenia jest fakt, że projekt ustawy o związkach partnerskich, który został przedstawiony przez ówczesnego ministra sprawiedliwości Thorsteina Pálssona z Partii Niepodległości (Sjálfstaedisflokkurinn), poparły wszystkie partie mające swoich przedstawicieli w parlamencie. Podczas głosowania nad przyjęciem ustawy tylko jedna osoba była temu przeciwna.

Ostatnim z państw skandynawskich, który wprowadził analogiczne rozwiązania była Finlandia. Dyskusja nad umożliwieniem homoseksualistom legalizacji swych związków toczyła się tam od początku lat 90. W 1992 r. Rządowa Komisja ds. Rodziny orzekła, że nie istnieją żadne etyczne ani religijne przeszkody by uregulować status prawny związków homoseksualnych i zrównać je ze związkami małżeńskimi. Władze nie podjęły jednak w tym celu żadnych konkretnych działań. Sytuacja uległa zmianie dopiero w drugiej połowie lat 90. W 1996 r. parlamentowi został przedstawiony społeczny projekt ustawy umożliwiającej osobom tej samej płci rejestrację swego związku. Propozycja ta spotkała się z poparciem większości obywateli Finlandii. Jak wynika z badań przeprowadzonych w maju 1996 r., blisko 70% społeczeństwa opowiadało się wówczas za przyznaniem homoseksualistom prawa do rejestracji związków partnerskich, zaś 45% do zawierania małżeństw. Warto zaznaczyć, że im niższy był wiek respondentów tym częściej wyrażane było poparcie dla legalizacji związków homoseksualnych. Najwyższe wskaźniki poparcia zanotowano w grupie osób między 15 a 25 rokiem życia. Aż 81% spośród nich opowiadało się za przyznaniem gejom i lesbijkom prawa do rejestracji związków partnerskich, a 65% do zawierania małżeństw. Mimo to, komisja parlamentarna, do której został skierowany projekt ustawy o związkach partnerskich, nie poparła go. Zobligowała jednakże rząd fiński do tego, by rozpoczął prace nad własnym projektem ustawy. Ministerstwo Sprawiedliwości powołało w tym celu specjalny komitet, w skład którego weszli także reprezentanci fińskich organizacji gejowskich. Prace nad "Ustawą o rejestrowanych związkach partnerskich" trwały jednak bardzo długo, skutkiem czego Eduskunda (parlament fiński) przyjął ją dopiero 28 września 2001 r. Ustawa zaczęła obowiązywać w marcu 2002 r.

Przesłanki, jakimi kierowały się władze państw nordyckich, umożliwiając homoseksualistom zawieranie związków partnerskich, najlepiej ilustruje argumentacja norweskiego Ministerstwa Dzieci i Rodziny (Barne- og familiedepartementet), które przedłożyło projekt "Ustawy o rejestrowanych związkach partnerskich" parlamentowi. Do najważniejszych przyczyn wprowadzenia nowych regulacji prawnych Ministerstwo zaliczyło:

- potrzebę regulacji praw i obowiązków między partnerami tej samej płci oraz między nimi a społeczeństwem,
- potrzebę zmian w nastawieniu społeczeństwa,
- potrzebę stabilizacji związków homoseksualnych,
- potrzebę wzmocnienia wzorca rodziny i małżeństwa.

Zgodnie z prawem państw skandynawskich związki partnerskie mogą być zarejestrowane w urzędach stanu cywilnego w obecności dwóch świadków. Przepisy dopuszczają także zawarcie związku w placówkach dyplomatycznych zagranicą. Pierwotnie w Danii, Islandii, Norwegii oraz Szwecji związek partnerski mógł być zawarty jedynie przez partnerów, z których przynajmniej jeden posiadał obywatelstwo danego kraju i zamieszkiwał na jego terytorium. W Danii dzięki znowelizowaniu przepisów w 1999 r. związek partnerski może być zarejestrowany także przez obywateli innych krajów, którzy przez co najmniej dwa ostatnie lata mieszkali na terytorium Danii oraz przez obcokrajowców, z których przynajmniej jeden mieszka na terytorium Danii i pochodzi z państwa, którego prawo w kwestii związków partnerskich jest analogiczne do duńskiego. W drugim przypadku

obcokrajowiec ten jest traktowany na równi z obywatelem duńskim i tak jak on może zawrzeć związek partnerski bez względu na to, od jak dawna mieszka w Danii. Identyczne regulacje prawne wprowadzone zostały latem 2000 r. na Islandii.

Również w Szwecji w maju 2000 r. oraz w Norwegii w grudniu tego samego roku zostały znowelizowane ustawy o rejestrowanych związkach partnerskich. Rozwiązania przyjęte w tych państwach różnią się od obowiązujących w Danii i na Islandii jedynie tym, że związek partnerski może być zarejestrowany także w przypadku, gdy tylko jeden z obcokrajowców go tworzących mieszkał w danym państwie przez co najmniej dwa ostatnie lata. W Danii i na Islandii warunek ten muszą spełniać obaj partnerzy chcący zalegalizować tam swój związek.

W Finlandii, zgodnie z przyjętą w 2001 r. ustawą, związek partnerski może być zarejestrowany w przypadku, gdy przynajmniej jedna ze stron jest obywatelem Finlandii lub obie mieszkają na jej terytorium od co najmniej dwóch lat.

W państwach skandynawskich postanowienia prawne odnoszące się do związków partnerskich i partnerów są w zasadzie identyczne z tymi, które obejmują związki małżeńskie i małżonków. Z wyjątkami dotyczącymi adopcji, związkom partnerskim i związkom małżeńskim przysługują te same prawa oraz są na nie nałożone te same obowiązki. W Szwecji związki partnerskie i małżeńskie zrównane zostały także w prawie do adopcji.

Rejestracja związku partnerskiego, analogicznie do zawarcia małżeństwa, powoduje stworzenie wspólnoty przez obu partnerów. Oznacza to, że partnerzy traktowani są jako najbliższymi spokrewnieni członkowie rodziny. Z dniem rejestracji kreują się stosunki rodzinne pomiędzy członkami rodziny jednego partnera a członkami rodziny drugiego z nich. Krewny jednego partnera staje się powinowatym drugiego w takim samym stopniu w jakim jest z nim spokrewniony pierwszy partner.

Osoby zawierające związek partnerski w Skandynawii mają prawo do przyjęcia nazwiska partnera. Obie strony mogą pozostać przy swoich nazwiskach, dołączyć nazwisko partnera do swojego lub przyjąć nazwisko jednej ze stron jako wspólne. Zarejestrowany związek partnerski istnieje do momentu śmierci jednego z partnerów lub rozwodu. Oznacza to, że osoba pozostająca w nim nie może zawrzeć innego związku partnerskiego lub małżeńskiego.

Zgodnie z przepisami prawa karnego w Skandynawii bigamia jest przestępstwem i podlega karze pozbawienia wolności. W przypadku gdy osoba pozostająca w związku partnerskim zawrze małżeństwo w państwie nieuznającym związków partnerskich, osoba ta po powrocie do Skandynawii zostanie zatrzymana i oskarżona o bigamię.

Zawarcie związku partnerskiego związane jest z wieloma przywilejami, głównie o charakterze ekonomicznym. Do najważniejszych należą:

- automatyczne prawo do dziedziczenia po zmarłym partnerze,
- najniższa możliwa stawka podatku od spadku,
- prawo do wspólnej opieki społecznej,
- prawo do wspólnego opodatkowania się,
- prawo do wspólnego ubezpieczenia zdrowotnego,
- prawo do świadczeń po zmarłym partnerze, m.in. emerytury,
- możliwość odmowy zeznań przeciwko partnerowi.

Zgodnie z prawem krajów skandynawskich rejestrowane związki partnerskie muszą być traktowane na równi ze związkami małżeńskimi. Zawarcie związku partnerskiego oznacza, że obaj partnerzy otrzymali nie tylko nowe przywileje, ale także obowiązki. Od tej pory mają być dla siebie podporą i są zobowiązani do wzajemnego wspierania się, także finansowego. Od momentu rejestracji tworzą wspólnotę majątkową, co oznacza, że wspólnie odpowiadają za długi zaciągnięte przez każdego z partnerów.

Legalizacja związku powoduje także pewne ograniczenia. Przykładowo, osoba samotnie wychowująca dziecko z momentem zawarcia związku partnerskiego traci status samotnego rodzica i prawo do świadczeń z tego tytułu. Także osoba korzystająca ze świadczeń po zmarłym małżonku lub partnerze traci prawo do nich z momentem zawarcia związku partnerskiego.

Szczególne rozwiązania prawne odnoszą się do kwestii adopcji przez związki partnerskie. Pierwotnie w żadnym z państw skandynawskich partnerzy nie zostali dopuszczeni do jakichkolwiek form wspólnej adopcji. Zaznaczono jednak wówczas, że zawarcie związku partnerskiego przez osobę posiadającą dziecko nie zmienia jej statusu rodzica i nie ogranicza praw do dziecka. Nie istniały także prawne przeszkody by dziecko zamieszkiwało wspólnie z rodzicem i jego partnerem. Zmiany prawne przeprowadzone w 1999 r. w Danii, w 2000 r. na Islandii, a rok później także w Norwegii umożliwiły homoseksualistom żyjącym w zalegalizowanych związkach adopcję dzieci partnera. Największe zmiany przeprowadzone zostały w Szwecji. W czerwcu 2002 r. związki partnerskie zostały tam całkowicie zrównane ze związkami małżeńskimi w prawie do adopcji. Rejestrowanym partnerom umożliwiono zarówno adopcję dzieci partnera jak i obcych, w tym również pochodzących spoza Szwecji. Warto zaznaczyć, że nowe regulacje prawne zostały pozytywnie przyjęte przez większość obywateli wymienionych wyżej państw. Świadczą o tym między innymi badania przeprowadzone przez Instytut Gallupa na Islandii. Blisko 2/3 jej mieszkańców poparło wprowadzenie zmian umożliwiających tworzącym związek partnerski osobom adopcję dzieci partnera.

4. Prawo imigracyjne i azylowe

W państwach skandynawskich homoseksualiści mają zagwarantowaną równość traktowania przez prawo imigracyjne. Zapisy prawne odnoszące się do łączenia rodzin obejmują tak związki heteroseksualne jak i homoseksualne. Zawarcie związku partnerskiego przez obcokrajowca z obywatelem jednego z państw skandynawskich gwarantuje mu otrzymanie prawa do pobytu na terytorium tego państwa. Związek taki może być jednak poddawany przez pewien okres kontroli ze strony urzędu

imigracyjnego. Istnieje bowiem ryzyko, że został on zawarty jedynie z chęci zdobycia przez obcokrajowca zezwolenia na pobyt oraz obywatelstwa.

Zezwolenie na pobyt może zostać wydane obcokrajowcowi także wówczas, gdy udowodni on, że tworzy trwały związek z osobą mającą prawo do stałego pobytu w danym państwie skandynawskim, bez względu na jej obywatelstwo. Przykładowo, w Danii zgodnie z przepisami "Ustawy o cudzoziemcach" wymagane jest przedstawienie dowodów, że związek trwał przez przynajmniej dwa ostatnie lata. W Finlandii za wystarczający uznano okres jednego roku. Wymóg ten odnosi się do związków nieformalnych i nie jest konieczne jego spełnienie, gdy o przyznanie zezwolenia ubiega się obcokrajowiec, który pozostaje w zalegalizowanym związku z osobą posiadającą prawo do stałego pobytu w danym państwie skandynawskim.

Państwa skandynawskie, zwłaszcza Dania i Szwecja, są od lat miejscem schronienia dla dużej liczby uchodźców. Część z nich szuka tam azylu, uciekając przed prześladowaniem ze względu na orientację homoseksualną w kraju rodzinnym. W Danii homoseksualista występujący o azyl może uzyskać zgodę na pobyt, jeżeli "z powodów zbliżonych do powodów wymienionych w Konwencji Genewskiej w sprawie uchodźców bądź innych poważnych powodów nie powinno mu się nakazywać powrotu do swojego kraju". Homoseksualiści mogą także uzyskać zezwolenie na pobyt z "wyjątkowych powodów" (§ 7 i § 9 "Ustawy o cudzoziemcach"). Również w Norwegii geje i lesbijki, którzy są prześladowani w swych krajach ojczystych mogą starać się o przyznanie im statusu uchodźcy. Przy rozpatrywaniu wniosków o azyl brane pod uwagę jest nie tylko prześladowanie ze strony władz. Prawo do pobytu w Norwegii może być przyznane również gejom i lesbijkom, którzy byli prześladowani przez inne grupy społeczne. Od 1994 r. do homoseksualistów, którym został udzielony azyl w Norwegii mogą dołączyć osoby, z którymi pozostają oni w trwałym związku. Geje i lesbijki mogą uzyskać azyl także na Islandii, w Finlandii oraz w Szwecji. Jak pokazują doświadczenia szwedzkie około 30 wniosków o przyznanie azylu składanych jest każdego roku przez homoseksualistów. Większość starających się o azyl w Szwecji stanowią obywatele Iranu. Blisko 90% to mężczyźni. Uchodźcy, aby uzyskać prawo pobytu muszą udokumentować, że byli prześladowani w kraju pochodzenia. Nierzadko wymóg ten stanowi istotną barierę. Świadczyć może o tym historia pochodzącego z Iranu Fahrada Mirana, który uciekł do Szwecji w grudniu 1997 r., po tym jak jego partner został pojmany i uwięziony ze względu na orientację homoseksualną przez władze irańskie. W kwietniu 1998 r. Urząd Imigracyjny (Invandrarverket) z powodu braku dowodów odmówił mu jednak prawa do pobytu w Szwecji. Fhrad Miran odwoływał się od tej decyzji kilkakrotnie. Na szczęście sprawą tą zainteresowały się media. Dzięki nim jego historia stała się powszechnie znana i wywołała falę protestów. W ogromnej mierze przyczyniło się to tego, że w październiku 1999 r. Fhrad Miran uzyskał w końcu pozwolenie na pobyt w Szwecji.

II. HOMOSEKSUALIŚCI W SPOŁECZEŃSTWACH PAŃSTW SKANDYNAWSKICH

Społeczeństwa skandynawskie należą dziś do najbardziej otwartych i tolerancyjnych na świecie. Przemiany, jakie zaszły w ich nastawieniu do homoseksualistów w ostatnim półwieczu, uczyniły życie tej mniejszości o wiele łatwiejszym. Obecnie osoby o orientacji homoseksualnej są akceptowane przez większość mieszkańców Skandynawii, a przejawy dyskryminacji są znacznie rzadziej spotykane niż w innych częściach Europy. Dzisiejsza akceptacja jest wynikiem ogromnej ewolucji, na której przebieg istotny wpływ miały zmiany prawne omówione w pierwszej części niniejszej pracy.

1. Sytuacja społeczna homoseksualistów

Wśród ludzi istnieje szeroka gama indywidualnych różnic. Orientacja seksualna jest jedną z nich. Nie ma podstaw uważać, że homoseksualizm sam w sobie jest czymś niezdrowym czy nienaturalnym. Nie jest on ani chorobą ani zaburzeniem. Nie jest ani lepszy ani gorszy niż heteroseksualizm. Miłość między osobami tej samej płci może być tak samo piękna i wzniosła lub tak samo niezdrowa i wyniszczająca jak między mężczyzną i kobietą. Nie ma dowodów na to, że orientację seksualną można zmienić, ani nie można przedstawić argumentów, że zmieniać ją należy. Wyniki badań wskazują na jedno – część ludzi jest zorientowana heteroseksualnie, część zaś homoseksualnie. Szacuje się, że odsetek osób o orientacji homoseksualnej wynosi około 10%. Obok nich istnieje duża grupa osób biseksualnych. Różnice występujące między ludźmi są rzeczą oczywistą i naturalną. Społeczeństwa skandynawskie należą do tych, które ową różnorodność najlepiej rozumieją i najbardziej akceptują. Nie zawsze jednak społeczeństwa te cechowała taka otwartość. Świadczą o tym badania przeprowadzone w Norwegii w latach 60., 80. i 90. minionego stulecia. Uwidaczniają one ogromne zmiany w nastawieniu społeczeństwa norweskiego do homoseksualizmu i osób o orientacji homoseksualnej. O ile w 1968 r. 76% respondentów uważało, że homoseksualiści powinni zwalczać swe skłonności, to w 1986 r. podzielało ten pogląd 33% ankietowanych, w 1989 r. już tylko 25%, a w końcu lat 90. odsetek ten zmalał jeszcze bardziej. W 1983 r. ponad 50% respondentów uważało, że homoseksualiści powinni być całkowicie akceptowani przez społeczeństwo, w latach 90. natomiast pogląd ten podzielało 75% społeczeństwa. Już w 1983 r. tylko 15% respondentów uznało

homoseksualizm za niemoralny, obecnie uważa tak jeszcze mniej osób. Warto w tym miejscu zauważyć, że stosunek do homoseksualistów wykazuje duże zróżnicowanie w zależności od więzi łączącej ankietowanych z osobą homoseksualną. Jak wynika z badań przeprowadzonych w 1998 r. przez Norweski Instytut Badań Publicznych NOVA (Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring), połowa homoseksualistów spośród tych, którzy w latach 90. ujawnili swą orientację seksualną, spotkała się z akceptacją ze strony matki, a w przypadku 29% reakcją była negatywna. Postawa ojców była z reguły nieco mniej akceptująca. Jeśli chodzi zaś o reakcję przyjaciół i znajomych to ponad 90% gejów i lesbijek zadeklarowało, że ich przyjaciele i znajomi odnieśli się pozytywnie do ujawnionej przez nich orientacji seksualnej. Jest ona zresztą rzadko kiedy przed nimi ukrywana. W innych państwach skandynawskich wskaźniki dotyczące społecznej akceptacji homoseksualizmu i osób o orientacji homoseksualnej mogą nieco odbiegać od tych, które zanotowano w Norwegii. Między społeczeństwami duńskim, fińskim, islandzkim, norweskim oraz szwedzkim występują bowiem istotne różnice. Nie mniej jednak w całej Skandynawii znacząca większość osób ma obecnie pozytywny stosunek do gejów i lesbijek, a przejawy dyskryminacji homoseksualistów są znacznie rzadziej spotykane niż w innych częściach Europy. Nie oznacza to jednak, że w ogóle nie występują. Zdarzają się nawet przypadki stosowania przemocy fizycznej wobec gejów i lesbijek bądź też niszczenia ich własności. W badaniach przeprowadzonych w połowie lat 90. w Szwecji przez Instytut Zdrowia Publicznego (Folkhälsoinstitutet) stwierdzono, że około 20% homoseksualistów padło w swym życiu ofiarą tego rodzaju prześladowań. Jak wynika z raportów policyjnych w wielu przypadkach oprawcami były zorganizowane grupy neonazistów. Z tego względu w ostatnich latach opracowane zostały specjalne programy zwalczania przestępczości zorganizowanej i przeciwdziałania przemocy wobec mniejszości seksualnych.

Miejscem, w którym homoseksualiści spotykają się najczęściej z różnymi przejawami dyskryminacji jest praca. Jak wynika z badań przeprowadzonych w 1998 r. przez Norweski Instytut Badań Publicznych ponad 60% homoseksualistów otwarcie przyznaje się do swej orientacji seksualnej w miejscu pracy. Blisko 35% ujawnia ją tylko przed wybranymi i zaufanymi współpracownikami. Jedynie około 5% ukrywa ją przed wszystkimi osobami, z którymi pracuje. Jak ogromny postęp społeczny dokonał się w Norwegii w ostatnich dekadach można zauważyć porównując te wskaźniki z uzyskanymi w 1978 r. Wówczas jedynie około 30% ankietowanych nie ukrywało przed pracodawcą i współpracownikami tego, że jest gejem lub lesbijką. Bardziej szczegółowe badania przeprowadzone zostały w 1997 r. w Szwecji. Ich wyniki różnią się nieco od tych, które zanotowano w Norwegii. Zostały one opublikowane w raporcie Ministerstwa Pracy (Arbetsmarknadsdepartementet) dotyczącym sytuacji homoseksualistów na rynku pracy i stanowiły uzasadnienie dla wprowadzonego dwa lata później zakazu dyskryminacji pracowników ze względu na orientację seksualną. Blisko połowa ankietowanych w Szwecji gejów i lesbijek odpowiedziała, że pracodawca wie o ich orientacji seksualnej. 33% homoseksualistów stwierdziło, że wiedzą o niej wszyscy współpracownicy, zaś 14%, że nie wie o niej nikt. 53% ankietowanych odpowiedziało, że o ich orientacji homoseksualnej wiedzą tylko niektóre osoby, z którymi pracują. Znaczna część osób obawia się, że po ujawnieniu w miejscu pracy swego homoseksualizmu przestanie być akceptowana przez współpracowników i będzie dyskryminowana przez pracodawcę. Jak wykazały jednak badania, znikomy odsetek osób spośród tych, które to uczyniły zetknęło się z otwarcie antygejowską postawą zwierzchników lub innych pracowników. Blisko 3/4 odpowiedziało natomiast, że reakcje były pozytywne. Niepokojące jest jednak to, że stosunkowo duża liczba osób (36% wszystkich ankietowanych gejów i lesbijek) odpowiedziała, że przynajmniej raz w swoim życiu była dyskryminowana w miejscu pracy ze względu na orientację seksualną. Najczęściej wymienianą przez nich formą dyskryminacji były zachowania poniżające ze strony współpracowników. Spotkało się z nimi 24% ankietowanych homoseksualistów. Na drugim miejscu znalazły się zachowania poniżające ze strony pracodawców (13%), na kolejnych zaś odmowa zatrudnienia (12%), odmowa awansu (7,5%), zmuszenie do odejścia z pracy (6,5%), gorsze warunki pracy (6%) i odmowa przedłużenia umowy o pracę (5%). 64% homoseksualistów nie spotkało się w swoim życiu z żadną formą dyskryminacji ze względu na orientację seksualną w miejscu pracy. Jednocześnie 60% gejów i lesbijek zgodziło się w 1998 r. ze stwierdzeniem, że w ostatnich 10 latach warunki pracy znacznie się poprawiły, a przejawy dyskryminacji są coraz rzadsze.

Badania wykazały, że istnieje związek między negatywnym podejściem do homoseksualizmu a nieznaną naturą homoseksualizmu i przekonaniem, że inni podzielają taki sam negatywny wizerunek. Rozwój naukowego podejścia do seksualności człowieka, skreślenie homoseksualizmu z listy chorób i zaburzeń i uznanie go za jedną z normalnych orientacji seksualnych, zmiany w prawie (m.in. wprowadzenie zakazu dyskryminacji osób o orientacji homoseksualnej i umożliwienie im rejestracji związków partnerskich), zmiany w podejściu Kościołów i wprowadzenie przez część z nich ślubów dla homoseksualistów wpłynęły z pewnością w ostatnim okresie na wzrost akceptacji homoseksualistów przez heteroseksualną część społeczeństwa. Także to, że coraz szersza grupa polityków, sportowców i innych znanych osób ujawniała publicznie swą orientację seksualną przyczyniło się zapewne do wzrostu tolerancji. Nie bez znaczenia są również zmiany wprowadzone w szkolnictwie. Homoseksualizm przestał być tematem tabu, podręczniki prezentują obecnie różne modele związku i rodziny, a do szkół podstawowych i średnich zapraszani są przedstawiciele organizacji gejowskich, którzy prowadzą wykłady poświęcone kwestiom związanym z homoseksualizmem. Oferują oni także swą pomoc młodym gejom i lesbijkom, którzy czują się zagubieni bądź też są dyskryminowani w szkole lub w domu. Władze oświatowe przywiązują obecnie dużą uwagę do tego, by informacje dotyczące homoseksualizmu, które są przedstawiane uczniom były rzetelne i zgodne z aktualnym stanem wiedzy, przede wszystkim zaś, by ukazywały homoseksualizm jako jeden z normalnych i akceptowanych wariantów seksualności człowieka. Kwestie te są w szkołach skandynawskich omawiane m.in. na lekcjach biologii, wychowania seksualnego oraz wiedzy o społeczeństwie. Bardzo często oświatowe i medyczne placówki państwowe przygotowują specjalne programy szkolne dotyczące homoseksualizmu i opracowują niezbędne do ich zrealizowania materiały edukacyjne. Przykładowo, w Szwecji w 1995 r.

wspomniany już wcześniej Instytut Zdrowia Publicznego przygotował cały zestaw materiałów przeznaczonych dla uczniów i nauczycieli, zatytułowany "Homoseksualizm" ("Homoseksualitet"). Zawiera on książki, zeszyty z ćwiczeniami oraz film.

Homoseksualizm oraz osoby o orientacji homoseksualnej coraz częściej stają się przedmiotem badań naukowych. Szczególnie duże zainteresowanie tą tematyką występuje wśród studentów. Niestety często zmuszeni są oni zrezygnować z prowadzenia badań ze względu na to, że ośrodki uniwersyteckie dysponują niewystarczającą kadrą profesorską oraz zbyt skromnymi środkami finansowymi by sprostać istniejącemu zapotrzebowaniu. Trzeba jednak przyznać, że mimo to badania nad problematyką gejowską są obecnie w Skandynawii, zwłaszcza w Danii, dużo bardziej zaawansowane niż w innych państwach. Jednocześnie co roku szkoły wyższe w Skandynawii opuszcza nowe pokolenie specjalistów zajmujących się tą tematyką, co pozwala przewidywać, że sytuacja ta w najbliższych latach będzie jeszcze lepsza.

Pozytywny stosunek do osób o orientacji homoseksualnej jest najbardziej widoczny w dużych ośrodkach miejskich, takich jak Kopenhaga, Sztokholm, Oslo czy Helsinki. Co roku latem odbywają się w tych miastach duże imprezy organizowane przez gejów i lesbijki, takie jak parady, koncerty muzyczne oraz festiwale filmowe. Tam też istnieje największa liczba organizacji i stowarzyszeń gejowskich, klubów, barów, dyskotek oraz innych instytucji kierujących swą ofertę właśnie do homoseksualistów. Są wśród nich także sklepy, kina, a nawet kościoły i rozgłośnie radiowe. Pierwsza gejowska rozgłośnia radiowa powstała w Kopenhadze w 1983 r. Jest nią działające do dnia dzisiejszego Radio Rosa. Mimo ogromnych zmian, jakie zaszły także w mniejszych miejscowościach, przypuszcza się, że duże miasta nadal będą przyciągały gejów i lesbijki z uwagi na fakt, że dają większą szansę na poznanie innych homoseksualistów, a tym samym na założenie związku.

Niezwykle prężnie działają w Danii, Finlandii, Islandii, Norwegii oraz Szwecji organizacje zrzeszające homoseksualistów. Pierwszą taką organizacją w Skandynawii jest założony w 1948 r. Związek 1948 (Forbundet af 1948), przemianowany w 1982 r. na Krajowe Stowarzyszenie Gejów i Lesbijek LBL (Landsforeningen af bøsser og lesbiske). Jednym z założycieli stowarzyszenia i najbardziej znanych aktywistów gejowskich w Skandynawii był Axel Axxil. Współtworzył on także pierwsze czasopismo dla gejów w Danii "Przyjaciel" ("Vennen"), które zaczęto wydawać w 1949 r. Axel Axxil publikował również akty swojego autorstwa. Dziś są one wystawiane w znanych galeriach w Danii i poza nią, wówczas jednak uznane zostały za nieprzyzwoite, a Axel Axxil za ich publikowanie spędził ponad roku w więzieniu.

Axel Axxil i jego wieloletni partner Eigil byli pierwszą parą na świecie, która zawarła związek partnerski. Uczynili to 1 października 1989 r., a więc pierwszego dnia obowiązywania ustawy to umożliwiającej, w kopenhaskim ratuszu. Obaj czekali na ten moment blisko 40 lat, w tym 32 lata pod wspólnym nazwiskiem. Rejestracja związku odbyła się w niedzielę, mimo że normalnie tego dnia urzędy są w Danii zamknięte. Władze Kopenhagi uznały jednak, że dla tak ważnego wydarzenia w dziejach miasta należy uczynić wyjątek. Ceremonię rejestracji prowadził wiceburmistrz Kopenhagi Tom Ahlberg. Udzielił on tego dnia ślubu Axelowi i Eigilowi Axxilom oraz dziesięciu innym parom homoseksualnym. Wartym zaznaczenia jest fakt, że wśród jedenastu par, które jako pierwsze w Danii zawarły związek partnerski, sześć tworzyli aktywiści ruchu gejowskiego.

W Norwegii pierwsza organizacja zrzeszająca homoseksualistów, Norweski Związek 1948 (Det norske forbundet av 1948) powstała w maju 1950 r. Obecnie nosi ona nazwę Krajowego Stowarzyszenia na Rzecz Wyzwolenia Lesbijek i Gejów LLH (Landsforeningen for lesbisk og homofil frigjøring). Czołowymi aktywistami ruchu gejowskiego w Norwegii byli Rolf Løvaas, Arne Heli i Øivind Eckhoff. W 1951 r. wydali oni ośmiostronicową broszurę "Czego chcemy" ("Hva vi vil"), będącą pierwszym manifestem norweskich gejów i lesbijek. W Szwecji pierwsza organizacja zrzeszająca homoseksualistów została założona w październiku 1950 r. Działa ona do dnia dzisiejszego i jest nią wspomniane już w niniejszej pracy Krajowe Stowarzyszenie na Rzecz Równouprawnienia Seksualnego RFSL (Riksförbundet för sexuell likaberättigande). Taką samą nazwę nosi największa organizacja gejowska w Finlandii. SETA (Seksuaalinen tasavertaisuus) powstała w 1973 r. Na Islandii natomiast główną organizacją zrzeszającą homoseksualistów i reprezentującą ich interesy jest założony w 1978 r. Związek '78 (Samtökin '78).

Oprócz wymienionych stowarzyszeń istnieje w państwach skandynawskich szereg innych, mniejszych. Często zrzeszają one homoseksualistów o podobnych zainteresowaniach, przekonaniach religijnych i politycznych, czy zawodach. Przykładem jest Stowarzyszenie Gejów-Policjantów w Szwecji (Föreningen gaypolisler i Sverige) oraz działające w Norwegii Forum na Rzecz Gejów i Lesbijek Partii Pracy (Forum for homofile og lesbiske i Arbeiderpartiet) i Otwarta Grupa Kościelna dla Lesbijek i Gejów ÅK (Åpen kirkegruppe for lesbiske og homofile).

2. Związki homoseksualne

Rozpowszechnione było w przeszłości przekonanie, że związki homoseksualne, zwłaszcza tworzone przez mężczyzn, są nietrwałe. Badania dowodzą, że jest to jedynie mit. Z sondaży przeprowadzonych w Szwecji wynika, że 92% homoseksualistów jest w stałym związku lub taki związek chce tworzyć. Związki homoseksualne nie są ze swej natury ani bardziej ani mniej stabilne niż heteroseksualne. W przeszłości jednak ze względu na brak prawnych zabezpieczeń i brak akceptacji społecznej mniejszości seksualnych były one bardziej narażone na rozpad. Umożliwienie homoseksualistom legalizacji tworzonych przez nich związków wpłynęło z pewnością na ich umocnienie.

Związki partnerskie są zawierane głównie w dużych miastach, a zwłaszcza w stolicach państw skandynawskich. Przykładowo, w Norwegii ponad 50% z nich zarejestrowanych zostało w Oslo. W stolicach lub ich bliskim sąsiedztwie zawieranych jest również najwięcej związków, w których jeden z partnerów jest obcokrajowcem. Z możliwości rejestracji partnerstwa jak dotąd częściej korzystali mężczyźni. Jednakże liczba związków zawieranych przez kobiety systematycznie wzrasta. Świadczą o tym zanotowane w Danii i Norwegii dane statystyczne. O ile w pierwszych latach obowiązywania w tych

państwach ustawy umożliwiającej rejestrację związków partnerskich związki zawierane przez kobiety stanowiły mniej niż 1/3 wszystkich zawieranych związków to obecnie stanowią już blisko połowę.

Związki tworzone przez osoby tej samej płci nie tylko nie budzą obecnie w Skandynawii niczyjego zdziwienia, ale są akceptowane przez znaczącą większość społeczeństwa. Bez problemu można spotkać dziś na ulicach Kopenhagi czy Oslo dwóch całujących się mężczyzn czy dwie przytulające się do siebie kobiety. W większych miejscowościach dawno już przestało to wywoływać zainteresowanie przechodniów. Z nieco innymi reakcjami można jednak spotkać się na prowincji. Oczywiście nikt nie zwróci uwagi takiej parze, aczkolwiek nie będzie ona pozytywnie oceniana. Głównym problemem nie jest jednak to, iż całująca się na ulicy para to dwaj mężczyźni lub dwie kobiety. Podobnie źle widziane są zachowujące się tak pary heteroseksualne, ponieważ obiekty zamieszkujących na prowincji ludzi wywołuje publiczne okazywanie uczuć jako takie.

Homoseksualiści, także ci piastujący wysokie urzędy w państwie, mogą obecnie w Skandynawii bez obaw negatywnej reakcji ze strony społeczeństwa ujawnić swoją homoseksualność i legalizować swoje związki. Świadczy o tym ślub norweskiego ministra finansów Pera Kristiana Fossa z Janem Erikiem Knarbakkem, dyrektorem wydawnictwa Schibsted ASA, który odbył się w ambasadzie norweskiej w Sztokholmie w pierwszych dniach stycznia 2002 r. Warto zaznaczyć, że Per Kristian Foss jest członkiem prawicowej Partii Konserwatywnej (Høyre). Nie jest on pierwszym politykiem zajmującym tak wysokie stanowisko w Skandynawii, który zawarł związek partnerski. Wcześniej, w marcu 1999 r. uczynił to także duński minister zdrowia i spraw społecznych Torben Lund.

3. Stosunek Kościoła do homoseksualizmu i osób o orientacji homoseksualnej

Spółeczeństwa skandynawskie to społeczeństwa luterzańskie. Większość obywateli należy do Kościołów państwowych, których głowami są np. w Danii i Norwegii panujący monarchowie. Przynależność do Kościoła nie oznacza jednak w Skandynawii, że jest się osobą religijną. Kościoły są stosunkowo rzadko odwiedzane przez parafian. W większych miastach funkcjonują one głównie jako sale koncertowe lub atrakcje turystyczne dla przyjeżdżających obcokrajowców. Statystyczny Szwed czy Duńczyk uważa bowiem, że nie po to płaci podatki na Kościół, żeby musieć jeszcze do niego chodzić. Nadal jednak w państwach skandynawskich istnieje pewien odsetek osób głęboko wierzących i praktykujących, aczkolwiek ich religijność nie przypomina w niczym spotykanych w Polsce katolickiej dewocji i fanatyzmu, a często przesycona jest głębokim racjonalizmem i humanizmem. Warto zaznaczyć także, że stosunek Kościołów narodowych do homoseksualizmu nie jest identyczny we wszystkich państwach skandynawskich. Podczas gdy w Danii śluby kościelne udzielane gejom i lesbijkom nie budzą obecnie większego zainteresowania, w Finlandii wydaje się to być nadal odległą perspektywą.

Stosunek Kościoła do homoseksualizmu i osób o orientacji homoseksualnej w krajach skandynawskich, zwłaszcza w Danii, Szwecji i Norwegii, uległ w ostatnich dekadach znacznym przeobrażeniom. Ich początek datować można na lata 70. Przykładowo, w 1977 r. na konferencji biskupów w Norwegii uznano, że "homoseksualiści, jak wszyscy inni ludzie, mają swoje miejsce i funkcje w Kościele i społeczeństwie, a także działaniach wspólnoty. Przyjmowanie do Kościoła każdego człowieka jest fundamentalną zasadą etyki chrześcijańskiej. Dyskryminacja jest grzechem przeciwko miłości bliźniego oraz poważnym naruszeniem praw człowieka". Niestety to akceptujące stanowisko nie korespondowało z rzeczywistością, z jaką spotykali się homoseksualiści. O ile sama orientacja homoseksualna nie była potępiana to praktyki homoseksualne tak. Toteż jedynie nieliczni Norwegowie mieli odwagę żyć otwarcie w Kościele. W Norwegii do dnia dzisiejszego trwają spory między duchownymi o to, czy Kościół powinien zaakceptować praktyki homoseksualne czy też nie. Ponieważ biskupom nie udało się dojść do konsensusu w tej kwestii, w praktyce przez każdą parafię prowadzona jest inna polityka. Na szczęście wzrasta liczba duchownych opowiadających się za całkowitą akceptacją homoseksualistów i tworzonych przez nich związków. Starcia między siłami konserwatywnymi i postępowymi w Kościele Norweskim przybierały w historii różne formy. Przykładowo, w 1989 r. doszło tego, że część duchownych i pracowników kościelnych stanęła w obronie duchownych żyjących jawnie w związkach homoseksualnych i odmówiła respektowania zarządzeń dyskryminujących osoby homoseksualne w Kościele. W minionej dekadzie podział ten znacznie się pogłębił. Konserwatywna część władz Kościoła Norweskiego wprowadziła w połowie lat 90. zakaz pełnienia funkcji pastorskich przez osoby żyjące w związkach homoseksualnych i udzielania ślubów parom homoseksualnym. Duża liczba duchownych odmówiła jednak podporządkowania się tym wytycznym. Byli wśród nich nawet wysocy rangą duchowni Kościoła Norweskiego, między innymi biskup Oslo Gunnar Stålsett. Na początku 1999 r. zgodził się on na to, by na obszarze jego biskupstwa udzielane były gejom i lesbijkom śluby. Uznał, że nie widzi przeszkód, by homoseksualiści mogli zawierać swe związki w kościele. Także w innych biskupstwach, mimo formalnie obowiązującego zakazu, w coraz większej liczbie parafii udzielane były śluby osobom tej samej płci. Zdarzały się także przypadki ujawniania przez duchownych swej orientacji homoseksualnej, a nawet rejestrowania przez nich związków partnerskich. Co ciekawe, nie wywoływało to z reguły niezadowolenia czy też protestów parafian. Duchowni, którzy zawarli związki partnerskie zmuszani byli jednakże przez władze kościelne do rezygnacji z pełnienia swych funkcji. Na szczęście wobec pastorów, którzy udzielali ślubów gejom i lesbijkom nie stosowano podobnych represji, głównie ze względu na dużą skalę zjawiska. Warto zaznaczyć, że obecnie w ponad 1/3 parafii w Norwegii udzielane są parom homoseksualnym śluby. W dużych miastach wskaźnik ten jest znacznie wyższy. W 2000 r. władze Kościoła zmuszone zostały do złagodzenia swego stanowiska także w kwestii pełnienia funkcji duszpasterskich przez homoseksualistów. Przejawem tego było zaproponowanie przez władze kościelne w lipcu 2000 r. Jensowi Torsteinowi Olsenowi, żyjącemu w związku homoseksualnym, pełnienia funkcji kaznodziei w parafii Majorstuen w Oslo, co też nastąpiło 1 października 2000 r. W listopadzie tego samego roku Krajowa Rada Kościoła Norweskiego (Kirkestatsrådet) wyraziła nadzieję, że Kościół

Norweski będzie się rozwijał w kierunku większego otwarcia i tolerancji wobec homoseksualistów i prowadzonego przez nich życia. Rada podkreśliła także, że nie można dłużej tolerować dyskryminacji w Kościele. Stanowisko to pozwala przypuszczać, że najbliższe lata będą dla Kościoła Norweskiego okresem ogromnych zmian.

Znacznie bardziej postępowy jest Kościół Szwedzki. W 1974 r. opracowany tam został pierwszy raport, w którym podkreślona została konieczność akceptacji osób o orientacji homoseksualnej – „Homoseksualizm i Kościół” („Homosexualitet och Kyrkan”). Drugi raport „Pytania o homoseksualizm i Kościół” („Frågor om homosexualitet och Kyrkan”) opracowany został w 1988 r. Choć Synod Generalny nie zajął w jego sprawie oficjalnego stanowiska, został on pozytywnie przyjęty przez wiele parafii. Podkreślał on konieczność poszanowania praw człowieka i dokonywanego przezeń wyboru własnej drogi w wierze i miłości. Wskazywał także na potrzebę ustanowienia nowych przepisów kościelnych, które umożliwiłyby udzielanie parom homoseksualnym błogosławieństwa kościelnego. Obecnie pary homoseksualne mogą w wielu parafiach otrzymać takie błogosławieństwo.

Najbardziej przyjaznym gejom i lesbijkom jest jednak w Skandynawii Kościół Duński. Do zmiany jego oblicza w latach 80. i 90. przyczyniła się w dużej mierze działalność na rzecz równouprawnienia gejów i lesbijek w Kościele podjęta przez Ivana Larsena, pastora parafii Nørrebro w Kopenhadze. Warty zaznaczenia jest także fakt, że był on jedną z pierwszych osób, które zawarły w Danii związek partnerski. Wraz ze swym partnerem, psychologiem Ove Carlsenem, mieszka od 1986 r. Jak sam wspomina, po ujawnieniu przez niego orientacji seksualnej z parafii odeszło około 10 osób. Jednocześnie przybyły nowe osoby. Było ich znacznie więcej niż tych, którzy odeszli, w wyniku czego liczba parafian wzrosła. Obecnie w Danii śluby udzielane gejom i lesbijkom nie budzą już większego zainteresowania. Nigdy też władze kościelne nie wprowadziły tam, tak jak np. w Norwegii, zakazów pełnienia funkcji duszpasterskich przez osoby żyjące w związkach homoseksualnych. Młodym gejom i lesbijkom radzi się jednak, żeby na początku pracy w Kościele nie ujawniały swej orientacji seksualnej i zaczęły z tym do momentu gdy dadzą się bliżej poznać władzom kościelnym i swoim parafianom.

Jak wspominałem, dominującą rolę w Skandynawii odgrywają Kościoły państwowe. W ostatnich latach na znaczeniu zyskują jednakże inne związki wyznaniowe. Dużą część spośród nich cechuje bardzo pozytywny stosunek do homoseksualistów. Przykładem są Unitarianie, jeden z najbardziej postępowych ruchów religijnych na świecie. Powstają także specjalne grupy religijne dla wierzących gejów i lesbijek. Przykładem jest wspomniana wcześniej Otwarta Grupa Kościelna dla Lesbijek i Gejów, która działa w Norwegii od 1976 r.

UWAGI KOŃCOWE

Przedstawione w niniejszej pracy prawne i społeczne przemiany, jakie dokonały się w państwach skandynawskich mogą stanowić wzór dla wszystkich innych państw, którym nie obce są zasady sprawiedliwości i równości. Nie można bowiem mówić o sprawiedliwości i równości tam, gdzie części społeczeństwa odmawiane są pewne prawa i przywileje ze względu na jej orientację seksualną i gdzie nie może ona w pełni jawnie żyć zgodnie ze swą naturą. Należy mieć nadzieję, że wkrótce w całej Europie uda się wzorem państw skandynawskich wykorzenić szkodliwą dla ogółu społeczeństwa homofobię, znieść dyskryminację gejów i lesbijek oraz zagwarantować im równość praw i szans.

Niniejszą pracę pragnę zakończyć słowami Axela Axcgila oraz jego wieloletniego partnera Eigila, których działalność przyczyniła się do zmiany oblicza nie tylko Danii, ale i całej Skandynawii. W jednym z wywiadów udzielonych po zarejestrowaniu związku zaapelowali oni do homoseksualistów w innych krajach następującymi słowami: „Bądźcie otwarci. Wyjdźcie. Walczcie. To jedyna droga, by coś zmienić”.

Źródła

- De politiska partierna och homosexuellas rättigheter. – Stockholm: Riksförbundet för sexuellt likaberättigande, 1999.
- Diskriminering mot homosexuella. – Stockholm: Riksförbundet för sexuellt likaberättigande, 2000.
- Equality for Lesbians and Gay Men. A Relevant Issue in the Civil and Social Dialogue. – Brussels: ILGA Europe, 1998.
- Daniel Helminiak, Co Biblia naprawdę mówi o homoseksualności? – Gdynia: Wydawnictwo URAEUS, 2002.
- Homoseksualizm w europejskim systemie prawnym. – Warszawa: Lambda, 1995.
- Homosexuality: A European Community Issue. Essays on Lesbian and Gay Rights in European Law and Policy; red. Kees Waaldijk, Andrew Clapham. – Dordrecht-Boston-London: Martinus Nijhoff, 1993.
- Homosexuella i världen. – Stockholm: Riksförbundet för sexuellt likaberättigande, 2000.
- Levekår og livskvalitet for lesbiske og homofile i Noreg, St. Meld. nr. 25. - Oslo: Barne- og familiedepartement, 2001.
- The Norwegian Act on Registered Partnerships for Homosexual Couples. – Oslo: The Ministry of Children and Family Affairs, 1993.
- <http://www.apenkirkegruppe.no> – strona internetowa Otwartej Grupy Kościelnej dla Lesbijek i Gejów w Norwegii ÅK (Åpen kirkegruppe for lesbiske og homofile)
- <http://www.llh.no> – strona internetowa Krajowego Stowarzyszenia na Rzecz Wyzwolenia Lesbijek i Gejów w Norwegii LLH (Landsforeningen for lesbisk og homofil frigjøring).
- <http://www.ilga.org> – strona internetowa Międzynarodowego Stowarzyszenia Lesbijek i Gejów ILGA (International Lesbian and Gay Association).

<http://www.lbl.dk> – strona internetowa Krajowego Stowarzyszenia Gejów i Lesbijek w Danii LBL (Landsforeningen af bøsser og lesbiske).

<http://www.rfsl.se> – strona internetowa Krajowego Stowarzyszenia na Rzecz Równouprawnienia Seksualnego w Szwecji RFSL (Riksförbundet för sexuellt likaberättigande).

<http://www.seta.fi> – strona internetowa Krajowego Stowarzyszenia na Rzecz Równouprawnienia Seksualnego w Finlandii SETA (Seksuaalinen tasavertaisuus).

<http://www.users.cybercity.dk/~dco12530> – The 1st Partnership Page.